

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΒΟΥΛΗΣΗ, ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ¹

[υπό δημοσίευση σε πρακτικά συνεδρίου με θέμα την ελευθερία της βούλησης - επιμέλεια Κωνσταντίνου Σαργέντη]

1. Η διερεύνηση της παραδοσιακής προβληματικής της ελευθερίας της βούλησης² εστιάζεται κατ'αρχάς σε μεταφυσικά ερωτήματα για τις συνθήκες δυνατότητας αυτόνομης δράσης. Και τα ερωτήματα αυτά φαίνεται να αφορούν, μεταξύ άλλων, στην αιτιοκρατική ή μη υφή του κόσμου, στη θέση του ανθρώπινου υποκειμένου μέσα σε αυτόν και στη φύση των διανοητικών και βουλευτικών του ενεργημάτων. Ωστόσο, οι φιλόσοφοι οι οποίοι προσπαθούν να ασχοληθούν με διαφορετικές πτυχές αυτών των ερωτημάτων δεν αργούν να διαπιστώσουν την ανάγκη να μελετηθεί προσεκτικά η ηθική διάσταση της όλης προβληματικής. Η κανονιστική φόρτιση της έννοιας της ελεύθερης βούλησης επιβάλλει τον προσανατολισμό της συζήτησης μέσα σε ένα ευρύ αξιακό πλαίσιο, όπου κυρίαρχη είναι η θέση ηθικών αρχών και αξιών.

Στην εργασία που ακολουθεί προτείνεται η εξέταση των βασικών στοιχείων αυτού του πλαισίου και η ανίχνευση των αμφίδρομων σχέσεων μεταξύ ορισμένων από τις κυριότερες αντιλήψεις για την ελευθερία της βούλησης και μεταηθικών θέσεων για τη γνώση και το οντολογικό status των αξιών οι οποίες φαίνεται να παρέχουν λόγους δράσης στα έλλογα ανθρώπινα υποκείμενα. Η ανάλυση των συγκεκριμένων σχέσεων μπορεί να συμβάλει στην περαιτέρω αποσαφήνιση, την πληρέστερη κατανόηση και την αποτίμηση των εναλλακτικών τοποθετήσεων απέναντι σε διάφορα, εκ πρώτης όψεως μη συναφή ζητήματα, αναδεικνύοντας τις

¹ Θέλω εδώ να ευχαριστήσω για τις παρατηρήσεις τους τον Κώστα Σαργέντη και όσες και όσους συμμετείχαν στις συζητήσεις κατά το συμπόσιο για την ελευθερία της βούλησης, στο οποίο παρουσιάστηκαν σε πρώτη μορφή οι θέσεις και τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν σε αυτό το κείμενο.

² Από τον Θάνο Λίποβατς και άλλους συναδέλφους έχει υποστηριχθεί πως, εφόσον η προβληματική που μας απασχολεί έχει διαμορφωθεί κυρίως μέσα από τη νεώτερη φιλοσοφική παράδοση, θα ήταν ορθότερο να χρησιμοποιούμε τον όρο «θέληση» που διακρίνεται από την αρχαιοελληνική, «βούληση». Με την ανάδυση της έννοιας του νεωτερικού υποκειμένου στο έργο του Descartes, εμφανίζεται μια ισχυρότερη αντίληψη της ικανότητας λήψης αποφάσεων, παρακίνησης και καθοδήγησης της πράξης, η οποία μπορεί ενδεχομένως να αναχθεί στη χριστιανική ανθρωπολογία και προβάλλει σαφώς στη σκέψη του Αυγουστίνου. Και στις μεταφράσεις βασικών έργων του Kant ο Κώστας Ανδρουλιδάκης προτιμά κατά κανόνα την απόδοση «θέληση». (Kant 2004, 2007). Ωστόσο, εδώ υιοθετώ την καθιερωμένη στην ελληνική βιβλιογραφία έκφραση «ελευθερία της βούλησης».

βαθύτερες, υπόρρητες διασυνδέσεις τους και φωτίζοντας τη γενικότερη φιλοσοφική τους σημασία. Εδώ, θα κινηθούμε στην κατεύθυνση της υπεράσπισης βασικών νεωτερικών διαισθήσεων για την ελεύθερη βούληση, παράλληλα με την υιοθέτηση μιας ασθενούς ρεαλιστικής θεώρησης αξιών και αρχών, η οποία παραπέμπει σε ένα συνδυασμό καντιανισμού και πλατωνισμού.

2. Ξεκινώντας από την προσέγγιση της ελευθερίας ως ικανότητας της ανθρώπινης βούλησης και ως ιδιότητας των πράξεων που παρακινούνται και καθορίζονται αιτιακά από βουλευτικά ενεργήματα, οι φιλόσοφοι αναζητούν αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες για την αναγνώριση της άσκησης αυτής της ικανότητας και για την απόδοση της σχετικής ιδιότητας στις πράξεις τις οποίες καθιστά δυνατές. Και οι τεχνικές αναλύσεις στρέφονται στην προσπάθεια καλύτερου προσδιορισμού των συγκεκριμένων συνθηκών, εφόσον η αδυναμία εκπλήρωσής τους θεωρείται πως σηματοδοτεί και την απουσία της ελευθερίας. Και επειδή, σύμφωνα με την κλασική σύλληψη των επίμαχων συνθηκών, η ελεύθερη λειτουργία της βούλησης απειλείται πρωτίστως από αιτιακούς παράγοντες μη ελεγχόμενους από το υποκείμενο, προβάλλει απειλητικό το φάσμα της ύπαρξης καθολικών ντετερμινιστικών νόμων που διέπουν κάθε συμβάν, συμπεριλαμβανομένων των πράξεων και των βουλευτικών ενεργημάτων. Μέσα από αυτή την προοπτική, διαμορφώνεται η αντιπαράθεση ανάμεσα σε τοποθετήσεις και θεωρίες που χαρακτηρίζονται *ασυμβατοκρατικές* ή *συμβατοκρατικές*, ανάλογα με την αποδοχή ή μη της συμβατότητας μεταξύ ντετερμινισμού και ελευθερίας. Οι ασυμβατοκρατικές τοποθετήσεις διακρίνονται σε εκείνες που υποστηρίζουν την ύπαρξη ελευθερίας και την απουσία ντετερμινισμού, οπότε κάνουμε λόγο για *ελευθεροκρατία*, ή, αντίστροφα, την κυριαρχία κάποιας μορφής ισχυρού ντετερμινισμού, με ανυπαρξία πραγματικής ελευθερίας, οπότε η υπερισχύουσα αντίληψη περιγράφεται ως *σκληρός ντετερμινισμός*.³

Εκείνο όμως που μας ενδιαφέρει κυρίως είναι η αναφορά στην ελευθερία για την εφαρμογή κεντρικών εννοιών του ηθικού στοχασμού. Αυτή η αναφορά καθίσταται προφανής, ήδη σε προθεωρητικό επίπεδο, από τη στιγμή που συνειδητοποιείται πως η ελευθερία συνιστά προϋπόθεση της δυνατότητας

³ Μια πρώτη κριτική παρουσίαση αυτών των τοποθετήσεων και των σύγχρονων παραλλαγών τους επιχειρείται στο Σαργέντης 2012. Το σύνθετο τοπίο της όλης προβληματικής, στις διάφορες διαστάσεις του, περιγράφεται μέσα από τις λεπτομερείς αναλύσεις των σχετικών αντιπαραθέσεων στο συλλογικό τόμο Kane 2002.

καταλογισμού *ευθύνης* και, κατά συνέπεια, αποτίμησης των πράξεων με κριτήρια ηθικής ορθότητας. Έτσι, μιλάμε πλέον και για συνθήκες απόδοσης ευθύνης και αναγνώρισης υπευθυνότητας σε δρώντα υποκείμενα, χρησιμοποιώντας μια έννοια που θα μετατοπίσει τελικά τον άξονα της φιλοσοφικής διερεύνησης σε ουσιωδώς ηθικά συμφραζόμενα.⁴

Σύμφωνα με μια συνοπτική παρουσίαση της κεντρικής ιδέας της προβληματικής στην οποία αναφερθήκαμε, διαθέτει κανείς ελευθερία της βούλησης εφόσον θα μπορούσε να έπραττε διαφορετικά από τον τρόπο που πράττει, και, για να υιοθετήσουμε μια πληρέστερη ερμηνεία αυτής της σύλληψης, εφόσον θα μπορούσε να επέλεγε ή και να ήθελε να επιλέξει να πράξει διαφορετικά από τον τρόπο που πράττει.⁵ Όμως, η συγκεκριμένη θεώρηση φαίνεται πως πρέπει να συμπληρωθεί με την εξέταση του εαυτού του δρώντος από τον οποίο εκπηγάει η επιλογή ανάμεσα σε εναλλακτικές δυνατότητες, χωρίς την παρέμβαση εξωτερικών προς αυτόν παραγόντων. Για να διαπιστωθεί τελικά η ύπαρξη ελευθερίας και για να αποδοθεί ευθύνη, χρειάζεται να εμβαθύνουμε στη λειτουργία της βούλησης του αυτουργού της πράξης και να κατανοήσουμε τη στάση του ως ορθολογικού υποκειμένου το οποίο είναι σε θέση να ελέγχει τις επιλογές του.

Σε αυτή την κατεύθυνση, φιλόσοφοι που εστιάζουν την ανάλυσή τους στη συγκρότηση του ελεύθερου δρώντος υποκειμένου, όπως οι Gary Watson, Richard Kane, Susan Wolf και Paul Benson,⁶ εισάγουν ρητά στη συζήτηση την αναγκαία κανονιστική και αξιολογική πτυχή του πράττειν. Επισημαίνουν πως η δυναμική της υπεύθυνης βούλησης δεν μπορεί να περιορίζεται στην απλή παρακίνηση της απόφασης και της πράξης από επιθυμίες που μας ωθούν να προβούμε στη μια ή την άλλη επιλογή, χωρίς την εφαρμογή ορισμένων ορθολογικά προσδιορισμών κριτηρίων. Τα κριτήρια αυτά συνδέονται με αξιολογήσεις, οι οποίες επιτρέπουν στον δρώντα να διαμορφώνει, να ιεραρχεί και να αναθεωρεί τις ίδιες του τις επιθυμίες καθώς και να διακρίνει, να σταθμίζει και να αποτιμά εναλλακτικές επιλογές. Θα

⁴ Για μια σύντομη, αλλά περιεκτική ανάλυση, βλ. Δ. Αναπολιτάνος «Το πρόβλημα της ευθύνης», στο Αναπολιτάνος 2016: 163-167. Σχετικά με την ηθική σημασία της έννοιας της ευθύνης και της αρετής της υπευθυνότητας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτενής συζήτηση του Ronald Dworkin, ο οποίος υπερασπίζεται μια μορφή ισχυρού αξιακού ρεαλισμού χωρίς μεταφυσική στήριξη, και, παράλληλα, μια συμβατοκρατική αντίληψη της ελευθερίας (Dworkin 2011: 99-122, 209-254).

⁵ Βλ., ενδεικτικά, μια από τις πρώτες σύγχρονες διατυπώσεις αυτής της αντίληψης στο Mour 2015.

⁶ Watson 1982a, Kane 1985, Benson 1987, Wolf 1990.

μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί πως οι αξιολογήσεις αυτές εκφράζουν και χαρακτηρίζουν τον *πραγματικό* εαυτό του.

Ωστόσο, εδώ καλούμαστε να ερμηνεύσουμε την αναπόφευκτη κανονιστική φόρτιση του πράττειν και τις μεταηθικές της υποδηλώσεις. Η θεωρία την οποία εισηγείται η Wolf στηρίζεται σε μια αντικειμενοκρατική αντίληψη της έλλογης δράσης, η οποία απαιτείται να συμμορφώνεται με σταθερά και ουσιώδη κριτήρια ορθότητας. Έτσι, για να μπορεί να χαρακτηριστεί υπεύθυνη μια πράξη, δεν αρκεί να υπάρχουν γνήσιες, αλλά, ενδεχομένως, καθαρά υποκειμενικές ή και αυθαίρετες αξιολογικές δεσμεύσεις που καθορίζουν τις επιλογές του δράντος. Εφόσον η ικανότητα της ελευθερίας ασκείται σύμφωνα με τον Λόγο, – τοποθετείται δηλαδή, κατά τη διατύπωση της Wolf, «εντός του Λόγου» –, για να διαπιστώσουμε την ενεργό παρουσία της πρέπει να υφίσταται συμφωνία των λόγων δράσης με το «Αληθές» και με το «Αγαθό».⁷

Δεν είναι εύκολο να προσυπογράψει κανείς την παράδοξη και αισιόδοξη θέση «ασυμμετρίας» στην οποία καταλήγει η Wolf, όταν μας ζητά να αναγνωρίσουμε ελευθερία και υπευθυνότητα σε όποιον πράττει ηθικά σωστά, αλλά να δεχθούμε πως απουσιάζουν αν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Και μπορούν να προβληθούν ενστάσεις σε διάφορα σημεία της επιχειρηματολογίας της, η οποία φαίνεται να επιτρέπει να επαινούμε όσους συμμορφώνονται με ηθικές αρχές, χωρίς να μεμφόμεστε εκείνους που τις παραβιάζουν, στο βαθμό που οι τελευταίοι δεν ενεργούν πραγματικά ελεύθερα.⁸ Ωστόσο, για τους σκοπούς της συζήτησής μας, θα περιοριστούμε σε ερωτήματα σχετικά με την επιδίωξη συμφωνίας με το Αληθές και το Αγαθό, νοούμενης ως αναγκαίας συνθήκης για την υπευθυνότητα και την ελευθερία. Οι συγκεκριμένες έννοιες παραπέμπουν σε βασικές, παραδοσιακές αρχές και αξίες, οι οποίες δεν εξαρτώνται από τις θελήσεις ή τις επιθυμίες του υποκειμένου, αλλά, αντίθετα, είναι εκείνες που πρέπει να τις διαμορφώνουν.

⁷ Βλ. Wolf 1990: 117 κεξ. Αξίζει να σημειωθεί ο χαρακτηριστικός τίτλος *Freedom within Reason* και η αναφορά στο Αληθές και το Αγαθό με κεφαλαία 'Α'. Για μια πρώτη κριτική παρουσίαση της θεωρίας του Λόγου της Wolf και της διαφοροποίησής της από τις απλούστερες θεωρίες της *Αυτονομίας* και του *Πραγματικού Εαυτού*, βλ. Παπαδαμιανός 2019: 287-334.

⁸ Ορισμένες από τις κυριότερες αντιρρήσεις κατά της όλης «ασυμμετρικής» προσέγγισης της Wolf αναπτύσσονται στο Παπαδαμιανός 2019: 320-334.

Έτσι, υιοθετείται κάποια μορφή ισχυρού κανονιστικού ή αξιακού ρεαλισμού, η ικανοποιητική υπεράσπιση του οποίου αποτελεί σήμερα ζητούμενο σχολαστικών μεταηθικών αντιπαραθέσεων.⁹ Οπότε, το πρόβλημα που οφείλουμε κατ'αρχήν να αντιμετωπίσουμε είναι η ενδεχόμενη ένταση μεταξύ αυτού του ρεαλισμού και των απαιτήσεων μιας ακραιφνούς ελευθεροκρατικής οπτικής. Αλλά, ακόμη και αν εμπνέεται κανείς κυρίως από συμβατοκρατικές διαισθήσεις, η επιβολή ενός αυστηρού πλαισίου αντικειμενικά ισχυουσών αρχών και αξιών δίνει την εντύπωση πως συνεπάγεται σοβαρό περιορισμό της ελευθερίας στις πρακτικές της εκφάνσεις και ακυρώνει την επιδιωκόμενη διασφάλισή της. Ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της σύγχρονης φιλελεύθερης αντίληψης της πολιτικής σκέψης και δράσης, είναι φυσικό να εκφράζεται καχυποψία για την αναβίωση οποιασδήποτε εκδοχής κλασικού πλατωνισμού.¹⁰

Η Wolf έχει επίγνωση των πιθανών αντιρρήσεων για την ευθεία επίκληση του Αληθούς και του Αγαθού. Σπεύδει να τονίσει πως η φιλοσοφική ανάλυση της ελευθερίας εντός του Λόγου την οποία αναπτύσσει δεν υπαγορεύει αναγκαστικά την αποδοχή κάποιας μορφής «χονδροειδούς» πλατωνισμού ή ενορασιοκρατίας.¹¹ Οι γνωσιακές, ηθικές, ή και άλλες αξίες, την αναγνώριση των οποίων κρίνει αναγκαία για τη δυνατότητα ελέγχου και αναθεώρησης πεποιθήσεων και επιθυμιών πρέπει να ερμηνευθούν μόνο ως εν μέρει αντικειμενικές. Γι'αυτό και υποστηρίζει μια αντίληψη *Κανονιστικού Πλουραλισμού* που δεν επιβάλλει μονοσήμαντες επιλογές και αποφάσεις. Οι κανονιστικές και αξιολογικές κρίσεις ενός υποκειμένου περιορίζονται από τις επιταγές του Λόγου, αλλά δεν καθορίζονται πλήρως από αυτές. Σε διάφορα επίμαχα ζητήματα μπορεί να υπάρχουν περισσότερες της μιας ορθές τοποθετήσεις, να είναι εξίσου ορθολογική η προτίμηση της μιας ή της άλλης και να μην είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε κάποια αναμφίλεκτη ιεράρχησή τους.¹²

⁹ Για μια γενική εικόνα της διαμάχης, βλ., μεταξύ άλλων, Βιρβιδάκης 2009.

¹⁰ Βλ. Σούρλας 2000. Πρβλ. και Βιρβιδάκης 2006 και 2009: 315-7, 368-71.

¹¹ Σύμφωνα με τη διατύπωση της Wolf, η αντικειμενοκρατική αντίληψη των αξιών την οποία πρέπει να δεχθούμε είναι “neither crudely intuitionist nor crudely Platonic”. (Wolf 1990: 123). Εδώ, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση του Διονύση Αναπολιτάνου για τα διαχρονικά χαρακτηριστικά της ευθύνης, λέγοντας πως τα αξιακά σημεία αναφοράς της ελεύθερης δράσης «εδράζονται σε έδαφος εκλεπτυσμένα πλατωνικό». (Αναπολιτάνος 2016α: 164- δική μου υπογράμμιση)

¹² Wolf 1990: 125-6 κεξ.

Ο πλουραλισμός αξιών δεν συνεπάγεται οπωσδήποτε και σχετικισμό. Πάντως, η Wolf δεν διστάζει να υποστηρίξει τη συμβατότητα της αντικειμενοκρατικής της προσέγγισης με σχετικιστικές αντιλήψεις,¹³ εφόσον αυτές δεν οδηγούν στην πλήρη υπονόμηση στοιχειωδών, σταθερών αξιακών ερεισμάτων εκείνου που αποκαλεί *κανονιστική επάρκεια*.¹⁴ Δεν θα διαφωνούσε με ανθρωποκεντρικές ερμηνείες της επιζητούμενης αντικειμενικότητας. Μάλιστα, εφόσον διατηρείται η αναφορά στην έννοια του Αληθούς και δεν εγκαταλείπεται η γνωσιοκρατική στόχευση του δρώντος, θεωρεί πως ακόμη και ο μηδενισμός, όπως τον αντιλαμβάνεται, δεν απειλεί την γενικότερη αποδοχή της υπευθυνότητας, παρόλο που, βέβαια, εάν τον υιοθετούσαμε, δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για ηθικό έπαινο ή μομφή για οποιαδήποτε πράξη. Μόνο ο υποκειμενισμός, ο οποίος εκλαμβάνει τη σύλληψη των αξιών, εξ υπαρχής, ως απλών εκφράσεων επιθυμιών, φαίνεται να θέτει σε ουσιαστική αμφισβήτηση την λειτουργία του απαραίτητου κριτικού ορθολογικού ελέγχου του πράττειν, όπως τον παρουσιάζει η Wolf.¹⁵

3. Καθίσταται πλέον σαφέστερο το ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον της διερεύνησης της προβληματικής της ελευθερίας της βούλησης, με αφετηρία την συνειδητοποίηση των κανονιστικών συνιστωσών της υπευθυνότητας. Διαπιστώνουμε πως η ανάλυση που προηγήθηκε διευκολύνει και ενισχύει τον προσανατολισμό μας

¹³ Για την ανάγκη να διακρίνεται ο πλουραλισμός από τον σχετικισμό, βλ. Κιντή 2001. Για τη συμβατότητα μεταξύ ήπιων μορφών σχετικισμού και ηθικής αντικειμενοκρατίας ή και παραλλαγών μετριοπαθούς ηθικού ρεαλισμού, πρβλ. και Βιρβιδάκης 2009: 315-6, καθώς και τη συζήτησή μας παρακάτω. Μιλώντας ακριβέστερα, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο και για *σχεσιοκρατία*, την οποία δεν θα ταυτίζαμε με τον σχετικισμό.

¹⁴ Η χρησιμοποιούμενη έκφραση είναι “normative competence” που θα μπορούσε να αποδοθεί και ως *κανονιστική ικανότητα*. Ωστόσο, έχει σημασία να τονίζεται η *επάρκεια* στην άσκηση αυτής της ικανότητας να κατανοεί κανείς και να εφαρμόζει κανονιστικές έννοιες και αρχές, οι οποίες στηρίζουν τη διάκριση μεταξύ του αληθούς και του ψευδούς, του ορθού και του εσφαλμένου. Ευχαριστώ τον Διονύση Καγάλη για τις χρήσιμες επισημάνσεις του σχετικά με την ελληνική μετάφραση του όρου “competence”.

¹⁵ Η ανάλυση της Wolf επιβεβαιώνεται εδώ από την αντίθετη τοποθέτηση του Richard Double, κατά τον οποίο δεν υπάρχουν γεγονότα για να στηριχθεί κάποια αντικειμενοκρατική αντίληψη της ηθικής ευθύνης. Έτσι, συνάγεται ο «υποκειμενισμός της ελεύθερης βούλησης» από τον μεταηθικό υποκειμενισμό. Ωστόσο, τον Double δεν απασχολεί η διάκριση ανάμεσα σε γνωσιοκρατικές *θεωρίες πλάνης*, όπως αυτή του J.L Mackie και σε *εκφρασιοκρατικές* θεωρίες, όπως η *συγκινησιοκρατία* του A.J. Ayer, τις οποίες συμπεριλαμβάνει από κοινού στον μεταηθικό υποκειμενισμό· τον ενδιαφέρει απλώς το ότι, σύμφωνα με τις συγκεκριμένες αντιλήψεις, η ελευθερία της βούλησης δεν έχει καμιά οντολογική βάση και είναι απλώς εκείνο που αισθάνεται κανείς όταν καλείται να προβεί σε κάποια επιλογή. Η προτεινόμενη συσχέτιση ακραίων αντιρεαλιστικών θέσεων στο χώρο της μεταηθικής με την υποκειμενιστική θεώρηση της ευθύνης και της ελευθερίας συνιστά ένα *επιχείρημα από τα πάνω*, το οποίο συμπληρώνεται από ένα *επιχείρημα από τα κάτω*, αναπτυσσόμενο μέσω της καλύτερης εξήγησης των αλληλοσυγκρουόμενων διαισθήσεων συμβατοκρατών και ασυμβατοκρατών. (Double 1991, 2002)

σε δύο συμπληρωματικά επίπεδα, με σκοπό την επίτευξη μιας μορφής ευρείας *αναστοχαστικής ισορροπίας*.¹⁶ Αφενός, εάν αντιστεκόμαστε στην προοπτική κάθε ριζικής αναθεώρησης βασικών πεποιθήσεων του κοινού νου, η οποία θα απαιτούσε την εγκατάλειψη της δυνατότητας καταλογισμού γνήσιας ευθύνης, θα απορρίψουμε, τόσο παραλλαγές ενός σκληρού ντετερμινισμού εχθρικού προς την αναγνώριση μιας τέτοιας έννοιας ευθύνης, όσο και μιας ελευθεροκρατίας της *αδιαφορίας*,¹⁷ ασύμβατης με την υπαγωγή της βούλησης σε κριτήρια έλλογου, ηθικού ή και γνωστικού ελέγχου. Αφετέρου, εάν συμφωνούμε για την ανάγκη μιας, έστω εν μέρει αντικειμενοκρατικής σύλληψης αυτών των κριτηρίων, που δεν παρεμποδίζει τα αυτόνομα βουλευτικά ενεργήματα, θα αποκλείσουμε εξίσου και υπερβολικά ισχυρές εκδοχές αξιακού και ειδικότερα ηθικού ρεαλισμού,¹⁸ αλλά και συνεπείς αντιρεαλιστικές αντιλήψεις που τους αντιπαρατίθενται συνήθως, όπως ο ακραίος υποκειμενισμός, ο οποίος εξισώνει πλήρως τις αξιακές δεσμεύσεις με εκφράσεις επιθυμιών μη επιδεχόμενες τιμές αληθείας. Με άλλα λόγια, θα τείνουμε να δεχθούμε κάποια μορφή *ήπιου* ή *ασθενούς ρεαλισμού*.¹⁹ Έτσι, σύμφωνα και με τα πορίσματα μιας ανεξάρτητης μεταηθικής ανάλυσης, οι ρεαλιστικές και γνωσιοκρατικές θέσεις τις οποίες θα υποστηρίξουμε πρέπει να προσδιοριστούν, μεταξύ άλλων, μέσα από ένα πρίσμα μετριασμού της ισχύος τους.

Ανάμεσα στις διαθέσιμες επιχειρηματολογικές *στρατηγικές* μετριασμού ή εξασθένησης του ηθικού ρεαλισμού, εκείνες που φαίνεται να ενδιαφέρουν κυρίως την προβληματική στην οποία έχουμε εστιάσει την προσοχή μας είναι οι επεξεργασίες

¹⁶ Για την ρωσιανή έννοια της *αναστοχαστικής ισορροπίας* και τις σύγχρονες ερμηνείες της, βλ. Virvidakis 2015.

¹⁷ Εδώ φαίνεται να επιβεβαιώνεται η ανάγκη να αποστασιοποιηθούμε από την αναζήτηση μιας μεταφυσικής συνθήκης την οποία ο Hume περιγράφει ως *ελευθερία της αδιαφορίας* (*liberty of indifference*) – που θα σήμαινε την ιντετερμινιστική απουσία κάθε αναγκαιότητας και αιτιακού καθορισμού, αντιδιατελλόμενη προς την *ελευθερία της αυθορμησίας* (*liberty of spontaneity*) – που δηλώνει απλώς απουσία βίας και εξαναγκασμού. Βλ. Hume 1978: 404-7 και Σαργέντης 2012: 65-7.

¹⁸ Ο πυρήνας των θεωριών ηθικού ρεαλισμού θα μπορούσε να συνοψιστεί στις εξής θέσεις: α) Οι ηθικές κρίσεις μπορούν να είναι *κυριολεκτικά* αληθείς ή ψευδείς· β) Ορισμένες ηθικές κρίσεις είναι *κυριολεκτικά* αληθείς· γ) Υπάρχει μια *ανεξάρτητα υφιστάμενη ηθική πραγματικότητα* δυνάμει της οποίας οι αληθείς ηθικές κρίσεις είναι αληθείς· δ) Μπορούμε να γνωρίσουμε και πράγματι *γνωρίζουμε* την κυριολεκτική αλήθεια ορισμένων ηθικών κρίσεων. Βλ. Βιρβιδάκης 2009: 85-6. Στη συγκεκριμένη μονογραφία εξετάζονται διεξοδικά διαφορετικές αντιλήψεις και μορφές ηθικού ρεαλισμού και επιχειρείται η συγκριτική αποτίμησή τους.

¹⁹ Για μια παρουσίαση των κυριότερων παραλλαγών αυτών των μορφών ηθικού ρεαλισμού, βλ. Βιρβιδάκης 2009: 148-193 και *σποράδην*. Βλ. και την επόμενη σημείωση και τη συζήτησή μας παρακάτω.

μορφών *σχετικοποίησης* και *απίσχνανσης* ή *αραίωσης* της ηθικής πραγματικότητας.²⁰ Κατ'αυτόν τον τρόπο, οι ηθικά σημαντικές, κανονιστικές και αξιακές ιδιότητες, προθέσεων, πράξεων, προσώπων ή και καταστάσεων πραγμάτων, παρόλο που ανακαλύπτονται και δεν εφευρίσκονται, νοούνται και ως εξαρτώμενες εν μέρει από συγκεκριμένα ανθρώπινα υποκείμενα και τις βουλήσεις τους. Επιπλέον, με την υιοθέτηση μιας *μινιμαλιστικής* προσέγγισης, θεωρούνται περιορισμένες ως προς το πλήθος, την εμβέλεια, ή την επιτακτικότητα και δεσμευτικότητα.²¹ Στις επόμενες παραγράφους θα αναφερθούμε σε μοντέλα ηθικού ρεαλισμού που υποστηρίζονται από αυτές τις στρατηγικές και ιδιαίτερα από την τελευταία. Προφανώς, στο πλαίσιο της σύντομης αυτής συζήτησης δεν γίνεται να επιχειρηθεί οποιαδήποτε συστηματική συγκριτική αποτίμηση. Ωστόσο, μπορούν νομίζω να επισημανθούν ορισμένα γνωρίσματα των προτεινόμενων θέσεων, οι οποίες συμβάλλουν πρωτίστως στην αποτελεσματικότερη υπεράσπιση πειστικών αντιλήψεων υπευθυνότητας και ελευθερίας της βούλησης.

4. Έχουμε ήδη παρατηρήσει πως η ανάγκη διασφάλισης της αυτονομίας του ελεύθερου δρώντος υποκειμένου φαίνεται να επιβάλει την απομάκρυνση από παραδοσιακές, αμιγείς παραλλαγές πλατωνισμού και ενορασιοκρατίας, οι οποίες θα συνεπάγονταν δραστικό περιορισμό του αυτοκαθορισμού της βούλησής του. Έτσι κι αλλιώς, σύμφωνα με φιλοσοφικές αντιλήψεις διαμορφωμένες και ευρέως διαδεδομένες από τα μέσα του εικοστού αιώνα, τα αντικειμενικά κριτήρια έλλογου ελέγχου δεν αναζητούνται πλέον σε κάποια μυστηριώδη υπερβατική διάσταση. Και οι εξελίξεις της μεταηθικής στην κατεύθυνση ενός ανθρωποκεντρικού «εσωτερικού» ρεαλισμού μπορούν σε τελική ανάλυση να αναχθούν στην επαναστατική στροφή την οποία σηματοδοτεί η σκέψη του Kant στο χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, και όχι

²⁰ Για μια πρώτη διερεύνηση των κυριότερων στρατηγικών μετριασμού του ηθικού ρεαλισμού, βλ. Virvidakis 1999 και Βιρβιδάκης 2009: 309-19, - όπου γίνεται λόγος και για στρατηγικές μετριασμού του αντιρεαλισμού (319-20). Έτσι, εξετάζονται οι εξής προσεγγίσεις: α) εγκατάλειψη ή εναλλακτική σύλληψη του οντολογικού επιπέδου· β) απόρριψη θεμελιοκρατίας – υιοθέτηση συνεκτικισμού για την δικαιολόγηση ηθικών πεποιθήσεων· γ) «εσωτερική» - «ανθρωποκεντρική» σύλληψη της ηθικής πραγματικότητας· δ) σχετικοποίηση – διερεύνηση της συμβατότητας μεταξύ μορφών ρεαλιστικών και πλαισιοκρατικών ή σχετικιστικών τοποθετήσεων· ε) «απίσχνανση» - «αραίωση» της ηθικής πραγματικότητας. Οι συγκεκριμένες στρατηγικές, σε συνδυασμό με ανάλογες κινήσεις από την πλευρά του αντιρεαλισμού, οδηγούν και στη διαμόρφωση νέων υβριδικών θεωριών. (Στο ίδιο: 320-1 κεξ.) Για περισσότερα πρόσφατα υβριδικά μοντέλα, πρβλ. Fletcher & Ridge 2014.

²¹ Η έννοια του ηθικού *μινιμαλισμού*, με αναφορά στο χώρο της πολιτικής, αναλύεται ειδικότερα στα Virvidakis 2014 και 2018.

μόνο, αλλά και σε μια επιδραστική, καντιανής εμπνεύσεως ανάγνωση των κειμένων του Wittgenstein.²²

Πράγματι, υπάρχουν ποικίλες εναλλακτικές εκδοχές ενός λιγότερο ή περισσότερο ασθενούς ηθικού ρεαλισμού. Μια κεντρική σύλληψη ανεξαρτησίας του αξιακού πεδίου από το ανθρώπινο δρων υποκείμενο, η οποία μπορεί να χρησιμεύσει για τη συγκρότηση μιας τέτοιας μορφής ρεαλισμού, συνδεδεμένης κατ'αρχήν με μορφές πλατωνισμού, είναι εκείνη του παραλληλισμού μεταξύ του οντολογικού status των στοιχείων της ηθικής διάστασης και των γεγονότων που αφορούν μαθηματικές οντότητες, ιδιότητες και σχέσεις. Εκείνο όμως που απαιτείται για να επιτευχθεί η επιδιωκόμενη εξασθένιση των επίμαχων τοποθετήσεων και στις δύο περιοχές είναι η απομάκρυνση από την έννοια της πλήρους ανεξαρτησίας από τα νοητικά και βουλητικά ενεργήματα του υποκειμένου και η αποδοχή κάποιου είδους ή βαθμού εξάρτησης. Ηθική και μαθηματικά προβάλλουν έτσι ως αντικείμενα ταυτόχρονα και ανακάλυψης και επινόησης ή κατασκευής. Βασικές κανονιστικές αρχές του πράττειν και συναφείς αξίες, οι οποίες αναδύονται κατά την ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών, παρουσιάζονται ως ανάλογες με μαθηματικές, αξιωματικές αρχές και ιδιότητες που υφίστανται δυνάμει και πραγματώνονται από τον ανθρώπινο νου.²³

Ασφαλώς, ο προτεινόμενος παραλληλισμός και οι επιμέρους αναλογίες που τον συνοδεύουν έχουν τα όριά τους. Σε αντίθεση με τον οντολογικό πλούτο και την πυκνότητα της βαθύτερης υφής του κόσμου των μαθηματικών, καθώς και με την λογική αυστηρότητα των δομών του, στην διάσταση της ηθικής μπορούμε να ανιχνεύσουμε ευάριθμες, «ισχυρώς δυνάμει υπαρκτές» συστατικές αρχές,²⁴ και να

²² Η συζήτηση που ακολουθεί στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην καντιανή και βιτγκενσταϊνική προσέγγιση μορφών μετριοπαθούς, ανθρωποκεντρικού ηθικού ρεαλισμού την οποία έχω αναπτύξει στα Βιβλιδάκια 2000 και 2009 (165-203, 231- 70 και *σποράδη*).

²³ Μια γενικότερη οντολογική και γνωσιολογική σύγκριση σε αυτή την κατεύθυνση προτείνεται από τον Αναπολιτάνο: «Όπως από το θεωρητικό πλαίσιο μιας περιοχής των μαθηματικών, της φυσικής, της οικονομικής, κτλ. καθορίζονται αχρόνως οι δυναμικές αλήθειες, δηλαδή τα εν δυνάμει θεωρήματά του, έτσι και θεωρητικά δυνατές μορφές κοινωνικής οργάνωσης καθορίζουν και παγιδεύουν κατά μία έννοια, τις κανονιστικές αρχές που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και νοηματοδοτούν κατάλληλα τον όρο 'ευθύνη'. Η εν χρόνω δημιουργία, κατασκευή, ανακάλυψη τέτοιων αληθειών, τέτοιων, δηλαδή θεωρημάτων ή κανονιστικών αρχών, είναι αποκάλυψη διαχρονικά ισχυουσών και δυνάμει υπαρχουσών αληθειών, που, κατά κάποιον τρόπο, αναμένουν υπομονετικά την εν χρόνω ανακάλυψη-αποκάλυψή τους». (2016a: 165)

²⁴ Η έννοια της «ισχυρής δυνάμει ύπαρξης» υποδηλώνει μια αναγκαία τάση ή προδιάθεση προς πραγμάτωση οντοτήτων, ιδιοτήτων και δομών, όπως τα μαθηματικά αντικείμενα και τα οντολογικά

συναγάγουμε από αυτές ένα ευρύ φάσμα λιγότερο ή περισσότερο ευέλικτων κατασκευών, οι οποίες προσαρμόζονται τελικά στην απροσδιοριστία του οντολογικού χώρου των πρακτών και στην πολυμορφία και τη σχετικότητα των ανθρώπινων διαφερόντων. Σύμφωνα με την τελεολογική οπτική που φαίνεται να υπαγορεύουν κάποιες εκδοχές πλατωνισμού, η δημιουργία, ή μάλλον η ανακάλυψη, εν χρόνω, του πυρήνα των κατάλληλων κανονιστικών αρχών για τη συγκρότηση των «αμφιλεγόμενων.. ηθικών πραγματικοτήτων» εμφανίζεται ως «αναπόδραστη».²⁵

Ωστόσο, βασικός στόχος της διερεύνησής μας είναι η επεξεργασία ενός μοντέλου που αποφεύγει, τόσο τη Σκύλλα των ισχυρών αναγκαιοκρατικών και τελεολογικών μεταφυσικών παραδοχών, όσο και την Χάρυβδη του ακραιφνούς, αντιρεαλιστικού σχετικισμού. Εδώ, πιστεύω πως οι μεταηθικές μας επιλογές υποστηρίζονται καλύτερα από την καντιανή κληρονομιά, εφόσον, μέσω της αναφοράς σε σταθερά κριτήρια του έλλογου πράττειν, διατηρούνται επαρκή ερείσματα της απαιτούμενης ηθικής αντικειμενικότητας. Η σκέψη του Kant, υπό το πρίσμα των ενδεδειγμένων στρατηγικών μετριασμού, προσφέρει μια ισχυρή, μορφοκρατική και ρασιοναλιστική θεώρηση, η οποία αφήνει μεγάλα περιθώρια ευελιξίας με ουσιαστικές δυνατότητες αυτενέργειας, αυτονομίας και δημιουργικού αυτοπροσδιορισμού του δρώντος υποκειμένου. Η ελευθερία της βούλησης δεν εμφανίζεται μεν να λειτουργεί εν κενώ και να δημιουργεί εκ του μηδενός, χωρίς κανονιστικές σταθερές και αξιακά σημεία αναφοράς, αλλά και δεν επιβαρύνεται από ένα πυκνό και μεστό πλέγμα έξωθεν επιβαλλόμενων περιοριστικών αρχών και τελικών αξιών. Το ερώτημα βέβαια είναι κατά πόσον η καντιανή προσέγγιση είναι πλήρως συμβατή με ρεαλιστικές μεταηθικές θέσεις, ακόμη και αν αυτές

τους γνωρίσματα, εντός του πλαισίου των συνθηκών και προϋποθέσεων εμφάνισής τους. (Αναπολιτάνος 2019c.)

²⁵ Γι' αυτό και παρόλο που «ιστορικο-κοινωνικοί-οικονομικο-ψυχολογικοί παράγοντες φαίνεται να συνηγορούν προς μια κατεύθυνση περιστασιακής επιλογής ηθικών αρχών σχετικιστικού χαρακτήρα», «... θεωρούμε ότι υπάρχει ένας σκληρός πυρήνας ηθικών αρχών, ανεξαρτήτως από την ιστορική περιστασιακότητα, ο οποίος επιβάλλεται ή και θα επιβληθεί στην μακρά διάρκεια, κάτω από την απαραίτητη λογικότητα που θα οδηγήσει στην ανακάλυψη και επιλογή του». (Αναπολιτάνος 2019b: 136). «Η δεοντική πραγματικότητα δεν είναι απολύτως σχετιζόμενη και εξαρτώμενη από την ιστορικο-κοινωνικο-οικονομική συγκυρία και την συνακόλουθη γενική ψυχολογική ατμόσφαιρα. Υπάρχουν, επί παραδείγματι, δεοντικές και ηθικές σταθερές που, στην μακρά διάρκεια, αναδύονται και επιβάλλονται, συνδεδεμένες με την φύση του ελλόγου όντος, ως διαβιούντος σε ομάδες, σε κοινότητες, σε έθνη, σε κοινωνίες. Δεν αποτελεί προϊόν ιστορικο-κοινωνικο-οικονομικής συγκυρίας το γεγονός ότι είναι ηθική και δεοντική επιταγή στις ευνοούμενες κοινωνίες η απαγόρευση της ανθρωποκτονίας ή ο σεβασμός, ακόμη και σε περίπτωση διαφωνίας, της γνώμης του άλλου.». (Αναπολιτάνος 2019a: 40). Ο Αναπολιτάνος υποστηρίζει και μια μορφή συμβατοκρατίας εμπνεόμενης σε σημαντικό βαθμό από τη σκέψη του Leibniz. (2016b, 2016c).

προσλαμβάνουν την ασθενή, ανθρωποκεντρική μορφή στην κεντρική ιδέα της οποίας αναφερθήκαμε.

Για μια ικανοποιητική αντιμετώπιση του ζητήματος θα έπρεπε να επιχειρηθεί η συστηματική εξέταση θεμελιωδών εννοιών και αρχών της καντιανής πρακτικής φιλοσοφίας για να καταδειχθεί σαφέστερα η πειστικότητα μιας εν μέρει τουλάχιστον ρεαλιστικής ερμηνείας της υφής τους, χωρίς παρανόηση του ισχνού και μορφικού τους χαρακτήρα και, κυρίως, χωρίς παραχωρήσεις σε κάποια οντολογική ετερονομία. Σ' αυτό όμως το κείμενο είμαστε υποχρεωμένοι να αρκεστούμε σε μια πρώτη επισήμανση στοιχείων τα οποία θα μπορούσαν να αποκαλύψουν τις πλατωνίζουσες συνιστώσες ενός, εκ πρώτης όψεως, καθαρά κατασκευασιοκρατικού πλαισίου.

Στον Kant αποδίδεται το επαναστατικό πρόταγμα της προτεραιότητας του *ορθού* απέναντι στο *αγαθό* που απηχεί την εγκαθίδρυση της αυτονομίας του νεωτερικού υποκειμένου. Και τούτο για τους σύγχρονους φιλελεύθερους επιγόνους του συγγραφέα της *Κριτικής του πρακτικού Λόγου*, όπως ο John Rawls και ο Jürgen Habermas, συνεπάγεται την εγκατάλειψη του οποιουδήποτε ουσιώδους μεταφυσικού υποβάθρου της ηθικότητας. Έτσι, για την κατοχύρωση των καθολικοκρατικών βλέψεων των ηθικών αρχών απαιτείται η συρρίκνωση του αξιακού τους περιεχομένου. Σύμφωνα με τις νέες δεοντοκρατικές αντιλήψεις, η συμμόρφωση με κανόνες διαδικαστικής ορθότητας υποκαθιστά την στόχευση σε κάποιο κοινό ανθρώπινο αγαθό προσδιοριζόμενο από μια φυσική ή μεταφυσική τάξη πραγμάτων ή και από τον Θεό-Δημιουργό αυτής της τάξης. Σε πολιτικό επίπεδο επιτρέπεται η ελεύθερη ατομική επιδίωξη ποικίλων και πολύ διαφορετικών ιδεωδών του αγαθού βίου, ενώ επιβάλλεται η αξιακή ουδετερότητα των θεσμών και των φορέων της κρατικής εξουσίας.²⁶

Οι εξελίξεις αυτές φαίνεται να δικαιώνουν την κατασκευασιοκρατική ερμηνευτική επιλογή. Μολαταύτα, η προσεκτική μελέτη του καντιανού στοχασμού παρέχει τεκμήρια για μια εναλλακτική ανάγνωση. Ο ηθικός νόμος, η συνείδηση του οποίου προβάλλει ως *γεγονός του Λόγου*, μπορεί να αναδύεται από το δρων υποκείμενο και να μην έχει κάποια εξωτερική, υπερβατική ή ενδοκοσμική

²⁶ Βλ. Σούρλας 2000, Βιρβιδάκης 2009: 368-9, Virvidakis 2014, 2018. Πρβλ., την ενδιαφέρουσα γνωσιοκρατική και ρεαλιστική προσέγγιση η οποία αναπτύσσεται στο Δημητρίου 2008.

προέλευση, αλλά δεν επινοείται και δεν διαμορφώνεται από αυτό.²⁷ Η δομή της κατηγορικής προσταγής δεν εξαρτάται από περιστασιακές θελήσεις και μεταβλητές επιθυμίες· επιβάλλεται σε αυτές και τις ρυθμίζει κατά αναγκαίο τρόπο. Και η δεύτερη διατύπωση της βαθύτερης κανονιστικής αρχής την οποία εκφράζει η κατηγορική προσταγή, υπαγορεύοντας την μεταχείριση της ανθρώπινης ιδιότητας ως αυτοσκοπού, συνιστά ρητή αξιακή δέσμευση που προϋποτίθεται από οποιαδήποτε επινόηση ή κατασκευή.²⁸ Γι' αυτό και είναι θεμιτή η ρεαλιστική ανασυγκρότηση του μεταηθικού υποβάθρου της καντιανής δεοντοκρατίας.

Ανάλογο φιλοσοφικό ενδιαφέρον αλλά και δυσεπίλυτα ερμηνευτικά προβλήματα παρουσιάζουν οι σύνθετες θεωρήσεις της ελευθερίας που αναπτύσσονται στα έργα του Kant. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία για την ανάλυσή μας είναι, πέρα από την κεντρική θέση της έννοιας στο σύστημά του, η άμεση σύνδεση των διαφόρων εκφάνσεών της με την ανάπτυξη της ηθικής σκέψης και πράξης. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι η καντιανή σύλληψη της συνάρτησης ηθικότητας – ορθολογικότητας και ελευθερίας παρέχει το σαφέστερο στίγμα για την κατανόηση της κανονιστικής φόρτισης και του αξιακού προσανατολισμού της βούλησης. Από τον Πρόλογο της Δεύτερης Έκδοσης της *Κριτική του καθαρού Λόγου* μέχρι τα μεταγενέστερα έργα της ώριμης κριτικής περιόδου του Kant, η ιδέα της ελευθερίας διατηρεί κεντρική θέση στον ηθικό του στοχασμό και όχι μόνο. Η αμοιβαιότητα και η συμπληρωματικότητα ηθικού Νόμου και ελευθερίας εμφανίζονται ως αξίωμα που κατευθύνει το έλλογο πράττειν, ενώ στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου* επιχειρείται η κατάδειξη, όχι μόνο της δυνατότητας, αλλά και της πραγματικότητάς της, με μια προσπάθεια υπερβατολογικής της παραγωγής από το γεγονός του Λόγου.²⁹

²⁷ Για την έννοια του γεγονότος του Λόγου και τα προβλήματα της ερμηνείας του, βλ. Kant 2004: 9, 56, 72, 74, 81, 96, Beck 1960: 140 κεξ., 152 κεξ., 166 κεξ., Σαργέντης 2001, Βιρβιδάκης 2009: 246-7.

²⁸ «Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα [ανθρώπινη φύση] τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου πάντοτε συγχρόνως ως σκοπό και ουδέποτε απλώς και μόνον ως μέσον». (Kant 2017: 76). Για τη διαμάχη κατασκευασιοκρατικών και ρεαλιστικών ερμηνειών, ανασυγκροτήσεων και προεκτάσεων της καντιανής ηθικής θεώρησης, πρβλ. Larmore & Renaut 2006, Stern 2007, Virvidakis 2001 και Βιρβιδάκης 2009: 246-50, 362-72.

²⁹ Για την αναγνώριση της κεντρικής θέσης της έννοιας της ελευθερίας και τις διάφορες εκφάνσεις και ερμηνείες της, σε διάφορα σημεία των έργων του Kant, από τον Πρόλογο στη Β' Έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* και την Τρίτη Αντινομία της *Υπερβατολογικής Διαλεκτικής* μέχρι την *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών* και την *Κριτική του πρακτικού Λόγου* (Kant 1977, 1999, 2017, 2004), καθώς και, ειδικότερα, τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ ελευθερίας και ηθικού νόμου, βλ. τις εξαιρετικές αναλύσεις στα Beck 1960: 176-208, Allison 1990, 2020.

Χωρίς να σταθούμε εδώ στις διάφορες διακριτές εκφάνσεις της ελευθερίας της βούλησης ως «επιτελεστικής» *Willkür* και ως ελλόγως «νομοθετούσας» *Wille*, ως υπερβατολογικής ικανότητας, καθώς και ως πρακτικής λειτουργίας, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε την ιδιαιτερότητα, αλλά και τη δυσκολία επαρκούς αποσαφήνισης της πραγματικότητας της ελευθερίας. Παραμένει σκοτεινή και απρόσιτη η αντίληψη κάποιας μυστηριώδους ιδιότητας της πρωτογενούς αιτιακής δράσης του υποκειμένου, εκλαμβανόμενου ως νοουμένου, η οποία καθορίζει την πρακτική του παρέμβαση στο επίπεδο των φαινομένων, όπου ξεκινούν αλυσίδες αισθητών ενεργημάτων. Ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός επιτρέπει εδώ την υιοθέτηση μιας παράδοξης θέσης συμβατότητας μεταξύ ασυμβατοκρατίας/ελευθεροκρατίας, δυνάμει της δράσης της βούλησης μεταξύ των νοουμένων, και συμβατοκρατίας μέσα στον κόσμο που παρουσιάζεται ως σύνολο φαινομένων.³⁰

Βέβαια, σύμφωνα με την ασθενή ερμηνεία της θεμελιώδους καντιανής διάκρισης, έχουμε να κάνουμε απλώς με δύο όψεις ή θεωρήσεις μιας ενιαίας πραγματικότητας και όχι με δύο *οντολογικές διαστάσεις*, οπότε και η κατοχύρωση της ελευθεροκρατικής προοπτικής, μαζί με την αποδοχή της συμβατότητας με την αιτιοκρατική τάξη του φυσικού κόσμου, χάνει την προβληματική μεταφυσική της απόβλεψη. Ίσως πρόκειται μόνο για την έμφαση στην ανάγκη να αναγνωρίσουμε μια μη αναγώγιμη οπτική ή σκοπιά, από την οποία το έλλογο πράττειν αποκλείεται να προσεγγίζεται με φυσιοκρατικούς εξηγητικούς όρους.³¹

Σε κάθε περίπτωση, θέλω να υποστηρίξω πως, παρά τις φιλοσοφικές και τις ερμηνευτικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ενεργοποίηση της παρακαταθήκης του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, δεν παύει να παρέχει το κατάλληλο υπόδειγμα για τον επιδιωκόμενο μινιμαλιστικό συνδυασμό κεντρικών ηθικών αρχών και αξιών και μιας ευέλικτης αντίληψης της λειτουργίας της έλλογης ελευθερίας της βούλησης. Και η απόρριψη φυσιοκρατικών αναγωγών είναι εν πολλοίς ανάλογη με την *μη φυσιοκρατική* διάσταση των περισσότερων μορφών ρασιοναλιστικού αξιακού

³⁰Για αυτή την αντίληψη συνδυασμού συμβατοκρατίας και ελευθεροκρατίας, βλ. Wood 1984a. Πρβλ. την κριτική συζήτηση στα Σαργέντης 2012: 120-26 και Allison 1990.

³¹ Βλ. Beck 1960: 176-208, Allison 1990, 1996. Ο Allison στηρίζεται εδώ σε μια από τις συνεπέστερες «ασθενείς» ερμηνείες του υπερβατολογικού ιδεαλισμού ως μιας αντίληψης δύο όψεων ή θεωρήσεων και όχι δύο κόσμων ή οντολογικών διαστάσεων.

ρεαλισμού.³² Πάντως, ο κανονιστικός πλουραλισμός για τον προσανατολισμό της ελευθερίας εντός του Λόγου, σύμφωνα με την θεώρηση της Wolf, η προτεινόμενη από τον Kane διατήρηση ενός σταθερού πυρήνα αξιακών στοιχείων καθολικής εμβέλειας μέσα σε ένα ανοιχτό πλαίσιο σχετικοποιητικών προσαρμογών του ελεύθερου πράττειν, η εισήγηση του Benson για την αναζήτηση μιας σχεσιακής γραμματικής των εκφάνσεων της ελευθερίας, με αναφορά σε διαφορετικές περιοχές αξιών, συμπληρώνονται έτσι από την ευρύτερη προοπτική ενός φάσματος θεωριών που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως παραλλαγές ενός *πλατωνίζοντος καντιανισμού* ή ενός *καντιανίζοντος πλατωνισμού*.³³

Η λεπτομερέστερη αποτίμηση εναλλακτικών τοποθετήσεων μέσα στο εκτενές και δύσβατο τοπίο της σύγχρονης μεταηθικής, με οδηγό την κατ' αρχήν σύνδεση της έλλογης ελεύθερης βούλησης με ρεαλιστικές θέσεις, θα απαιτούσε βέβαια και την περαιτέρω διερεύνηση των δυνατών συσχετίσεων αυτών των θέσεων με συμβατοκρατικές, καθώς και με ελευθεροκρατικές αντιλήψεις. Όμως, ένα τέτοιο συστηματικό εγχείρημα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης εργασίας.

³² Βλ. Βιρβιδάκης 2009: 244-79, 337-79.

³³ Βλ. Kane 1985, Wolf 1990, Benson 1987: 486, και τη συζήτησή μας παραπάνω.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allison, Henry. 1990. *Kant's Theory of Freedom*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- , 1996. *Idealism and Freedom. Essays on Kant's Theoretical and Practical Philosophy*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- , 2020. *Kant's Conception of Freedom. A Developmental and Critical Analysis*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Αναπολιτάνος, Διονύσης. 2016. *Λαβύρινθοι, γνωσιολογικά, ρήγματα, φιλοσοφικά σπαράγματα και παραμυθίες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- , 2016a. «Το πρόβλημα της ευθύνης». Στο Αναπολιτάνος 2016, 163-8.
- , 2016b. «Είδη ελευθερίας». Στο Αναπολιτάνος 2016, 169-171.
- , 2016c. «Η συνεχιστικά δομημένη χριονικότητα, ο προκαθορισμός και η αιτιοκρατία». Στο Αναπολιτάνος 2016, 337-354.
- , 2019. *Φιλοσοφικές εξεικονίσεις, αφηγήσεις και σχήματα*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- , 2019a. «Το ον και το δέον». Στο Αναπολιτάνος 2019, 33-41.
- , 2019b. «Συμβάντα και γεγονότα». Στο Αναπολιτάνος, 2019, 123-37.
- , 2019c. «Υπαρκτικές δυνατότητες και πραγματώσεις τους». Στο Αναπολιτάνος 2019, 237-43.
- Beck, Lewis White. 1960. *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Benson, Paul 1987. "Freedom and Value". *The Journal of Philosophy* 84/9: 465-86
- Βιρβιδάκης, Στέλιος. 2000. «Η ηθική μετά τον Wittgenstein» στο Κωβαίος (επιμ.). 2000, 141-172.
- 2009. *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Leader Books.
- 2006. «Ο μεταηθικός ορίζοντας της χαμπερμασιανής ηθικής του διαλόγου». Επίμετρο στο Μαγγίνη 2006, 343-74.
- Δημητρίου, Στέφανος. 2008. *Ηθική και πολιτική. Δικαιολόγηση των πεποιθήσεων και πολιτική φιλοσοφία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Double, Richard. 1991. *The Non-Reality of Free Will*. Oxford: Oxford University Press.
- , 2002. "Metaethics, Metaphilosophy and Free-Will Subjectivism". Στο Kane (επιμ.) 2002, 506-528.

- Dutant, Julien, Fassio, Davide, Meylan, Anne (επιμ.) 2014. *Liber amicorum Pascal Engel*, <http://www.unige.ch/lettres/philo/publications/engel/liberamicorum/> (πρόσβαση 20/1/2020).
- Dworkin, Ronald. 2011. *Justice for Hedgehogs*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Fletcher, Guy & Ridge, Michael (επιμ.) 2014. *Having It Both Ways*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Hammer, Espen (επιμ.) 2007. *German Idealism: Contemporary Perspectives*. London and New York: Routledge.
- Kane, Robert. 1985. *Free Will and Values*, Albany: State University of New York Press.
- (επιμ.) 2002. *The Oxford Handbook of Free Will*. Oxford: Oxford University Press.
- Kant, Immanuel. 1977 [1781/1787]. *Κριτική του καθαρού Λόγου*. τομ. Α και Β, Εισαγ.-μτφρ.-σχόλια, Α. Γιανναράς. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- , 1999 [1781/1787]. *Κριτική του καθαρού Λόγου. Υπερβατολογική διαλεκτική – Υπερβατολογική μεθοδολογία*. Εισαγ.-μτφρ. Μ. Φ. Δημητρακόπουλος. Αθήνα.
- , 2004 [1788]. *Κριτική του πρακτικού Λόγου*. Μτφρ. – σημ. Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας».
- , 2017 [1785]. *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*. Μτφρ. – σχόλια – επίμ. Κ. Ανδρουλιδάκης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Καλλιγιάς, Παύλος (επιμ.) 2015. *7 + 1 κείμενα για την ελευθερία της σκέψης*. Μτφρ. Π. Καλλιγιάς. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Κιντή, Βάσω. 2001. «Σχετικισμός: Παρανοήσεις και Προβλήματα». *Ισοπολιτεία* 5: 161- 82.
- Κωβαίος, Κωστής (επιμ.). 2000. *Wittgenstein : Περί ηθικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Larmore, Charles & Renaut, Alain. 2006. *Περί ηθικής λόγος και αντίλογος*. Μτφρ. Μ. Πάγκαλος. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Μαγγίνη, Γκόλφω. 2006. *Ο Χάμπερμας και οι νεοαριστοτελικοί*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μουρ, Τζωρτζ Έντουαρντ. 2015 [1912] «Η ελευθερία της βούλησης». Στο Καλλιγιάς (επιμ.) 2015, 37-57.
- Ogien, Ruwen (επιμ.) 1999. *Le réalisme moral*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Παπαδαμιανός, Χαράλαμπος. 2019. *Ελεύθερη βούληση και ηθική υπευθυνότητα. Κριτική εξέταση των σύγχρονων συμβατοκρατικών θεωριών*. Αθήνα: Σμίλη
- Σαργέντης, Κωνσταντίνος. 2001. *Το Γεγονός του Λόγου στην ηθική φιλοσοφία του Καντ*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή)
- , 2012. *Το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης*. Αθήνα: Εκδόσεις νήσος.
- Σούρλας, Παύλος. 2000. «Φιλοσοφία και Δημοκρατία: Ο φόβος του πλατωνισμού στους Rawls και Habermas». *Ισοπολιτεία* 4: 24-97.
- Stern, Robert. 2007. “Freedom, Self-Legislation and Morality in Kant and Hegel: Constructivist vs. Realist Accounts”. Στο Hammer (επιμ.) 2007, 245-66.

- Virvidakis, Stelios. 1999. "Stratégies de modération du réalisme moral". Στο Ogien (επιμ.), 1999, 420- 56.
- , 2001. "Les arguments transcendants et le problème de la justification de la normativité morale". *Philosophiques* 28 : 109- 28.
- 2014. "Moral Minimalism in the Political Realm". Στο Dutant, Fassio and Meylan (επιμ.), <http://www.unige.ch/lettres/philo/publications/engel/liberamicorum/>, 860-77.
- 2015. "Reflective Equilibrium". Στο Wright (επιμ.) 2015, 77-91
- 2018. "Le minimalisme moral en politique". *Diogène* n° 261-262: 147 – 57.
- Watson, Gary. (επιμ.) 1982. *Free Will*. Oxford: Oxford University Press.
- (1982a) [1975]. "Free Agency". Στο Watson 1982, 96-110.
- Wolf, Susan. 1990. *Freedom within Reason*. Oxford: Oxford University Press.
- Wood, Allen (επιμ.) 1984. *Self and Nature in Kant's Philosophy*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- , 1984a. "Kant's Compatibilism". Στο Wood 1984, 73-101.
- Wright, James (επιμ.) 2015. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. 2^η έκδ. τόμ. 20, Oxford: Elsevier.